

GÜNÜMÜZ AFGANİSTAN’INDA FIKIH ÖĞRETİMİ

*Mehterhan FURKANI**

Öz

Afganistan’a İslam’ın girdiği yıllarda, genel olarak İslam dinini, özel olarak da fıkıh ilmini öğretmeleri için bazı sahabi ve tabiün âlimler gönderilmiştir. Çok fazla zaman geçmeden bu topraklarda birçok fıkıh âlimi yetişip bu görevi üstlenmiş ve günümüze kadar bu sistem devam edegelmiştir. İlk başta sadece mescit ve camilerde başlayan fıkıh öğretimi daha sonra mescit ve camilerin yanı sıra medreselerde de yaygınlaşmıştır. Günümüzde ise modern eğitim müfredatına dâhil edilerek resmi ve gayri resmi medreselerin yanı sıra düz okulların ilk, orta ve lise kısımlarında da fıkıh dersleri okutulmaktadır. Yükseköğretimde de fıkhî dair dersler, şer’iyât fakülteleri ve hukuk fakültelerinin ders müfredatında yer almaktadır. Elinizdeki çalışma buna dair bilgi ve değerlendirmelere yer vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, fıkıh öğretimi, fıkıh âlimleri, öğretim metodu.

Fiqh Education in Today’s Afghanistan

Abstract

In the beginning of spreading of Islam in today’s Afghanistan, some sahaba (companions of the prophet Mohammad) and tabi’ün (followers; muslims who saw the sahaba) scholars have been sent to this region for teaching the Islamic religion in general and especially Islamic fiqh (Islamic jurisprudence). In short time, many famous fiqh scholars were educated from this region, they undertook this duty and continued this education until today. The fiqh education that started in mosques in the beginning, continued also in madrasas after some time. Today the fiqh lessons have been included in modern primary, secondary and high schools’ curriculum, as well as the formal and informal madrasas. In higher education, the fiqh classes are

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, mehterhan_4@windowslive.com.

included in law faculties' curriculum as well as shariah (theology) faculties. This article provides informations and evaluations about the mentioned issues

Keywords: Afghanistan, education of fiqh, fiqh scholars, education methods.

GİRİŞ

Fıkıh, sözlükte; bir şeyi anlama,¹ bilme,² zekâ, fetanet,³ anlamında olup, terim olarak “tafsilî delillerden elde edilen dinî amelî hükümleri bilmektir.”⁴ şeklinde tanımlanmaktadır.

Fıkıh öğretimi bizzat Hz. Peygamber döneminde başlamıştır; Mekke döneminde Hz. Peygamber kendisine iman edenleri ilk önce gizli olarak *Daru'l-Erkam*'da eğitmiş ve bu merkezde eğittiği Mus'ab b. Umeyr'i (ö. 3/625) birinci Akabe biatinden sonra din eğitim için Medine'ye göndermiştir.⁵ Ancak Mekke döneminde inen sure ve ayetlerin çok az kısmı ahkâm ile ilgili idi, genel olarak bu dönemde inen ayetler inanç esaslarını ele almakta idi.

Medine döneminde ahkâm ayetlerinin inmesi ağırlık kazanınca Hz. Peygamber (s.a.) de bir yandan bu ayetleri sözlü olarak açıklarken diğer taraftan da uygulaması ile sahabeye örnek olmuştur. Binaenaleyh Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra camileri, ibadetin yanı sıra birer ilim ve eğitim merkezi olarak kullanmıştır.⁶ Böylece din eğitimi ve öğretimi önce *Mescid-i Nebvî*'de başlamış, ardından mescidin bitişiğinde yapılan *Suffe* ile devam etmiştir.⁷

Hz. Peygamber döneminde insanlar sorunlarını Hz. Peygamber'in kendisine başvurmak suretiyle çözüme kavuştururdu. Böylece Hz. Peygamber hem fıkıh ilmini öğretmiş⁸ hem de insanları fıkıh öğrenmeye teşvik etmiştir.⁹

Hz. Peygamber'in tedrisatından geçen ashab içinde de birçok fıkıh âlimi yetişmiştir. Nitekim yedisi muksirûn (kayda değer sayıda fetva vermiş olanlar), on üçü mütevassitûn (verdikleri fetva sayısı birinci gruba nispeten orta seviyede olanlar)

¹ Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbî (ö. 393/1002), *es-Sihâh*, 4. bs., I-VI, Dâru'l-İlim li'l-melâin, Beyrut 1990, VI, 93.

² İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mûkerrem (ö. 711/1312), *Lisanu'l-Arab*, 3. bs., I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut 1414/1993, XIII, 522.

³ Zemaşşerî, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmud b. Muhammed, (ö. 538/1144/), *Esâsu'l-Belaga*, (thk. Muhammed Basil Üyünü's-sûd) 1. bs., I-II, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998, II, 32.

⁴ الفقه: هو العلم بالأحكام الشرعية العملية المكتسب من أدلتها التفصيلية. Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, (thk. İbrâhim Ebyârî), 1. bs., Dârü'l-kitabî'l-Arabî, Beyrut 1405/1985, s. 216.

⁵ İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyub el-Humeyrî (ö. 213/828), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (thk. Tâhâ Abdurreuf Sa'd), 1. bs., I-VI, Daru'l-Cil, Beyrut 1411/1991, II, 281.

⁶ Bouamrane, Chikh, “İslam tarihinde eğitim-öğretim kurumları”, (Çev. Nesimi Yazıcı), *AÜİFD*, 279-285, cilt: XXX, s. 281; Varol, M. Bahaüddin, “Hulefâ-i Raşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *SÜİFD*, sy: 9, yıl 2000, s.482.

⁷ Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Nizâmü'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemmâ et-Terâbitü'l-İdâriyye*, (thk. Abdullah el-Halidi), 2. bs., I-II, Daru'l-Erkam, Beyrut-Lübnan ts., I, 364.

⁸ Varol, “Hulefâ-i Raşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, s. 491.

⁹ Bk. Kettânî, *Nizamü'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye*, I, 103-104.

ve gerisi mukallilûn (fetva sayısı bir, iki gibi az sayıda olanlar) olmak üzere yaklaşık yüz otuz sahabenin fetva verdiği tespit edilmiştir.¹⁰

Hız. Peygamber'in camilerde başlattığı eğitim Emevîler döneminde de devam etmiştir.¹¹ O dönem ve sonrasında camilerde fıkıh dersi veren ve en çok tanınan âlimler arasında Basra'da Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Küfe'de Ebû Hanife (ö. 150/767), Medine'de Malik b. Enes (ö. 179/795), Kahire'de Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/820), Kayrevan'da Sahnûn (ö. 240/854), Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Kurtuba'da İbn Rüşd el-Ced (ö. 520/1126) sayılabilir.¹²

Futûhat ve tebliğler neticesinde İslam dininin Afganistan'a yayılmasıyla birlikte bu bölgede de fıkıh öğretimi başlamıştır. İlk dönemlerde birçok sahabî ve tabiîn mezkûr coğrafyaya gönderilmiş, daha sonra bölge halkından fıkıh, hadis, tefsir, kelam, tasavvuf, felsefe vs. alanında dünyaca meşhur âlimler yetişmiştir.¹³ Neticede söz konusu bölgeler, genel olarak dini ilimlerle¹⁴ ve özel olarak da fıkıh ilmi ve fukahasıyla şöret bulmuştur.¹⁵ Özellikle Belh, Gazne ve Herat birer ilim merkezi haline gelmiş ve buralardaki camilerde ilim halkaları oluşmuş ve çeşitli alanlarda birçok âlim yetişmiştir.¹⁶ Nitekim Abbasiler döneminde sadece Belh'te 1848 mescit, 400 medrese ve 1200 müftünün var olduğu rivayet edilmektedir.¹⁷ Bunun için Belh şehrine *Kubbetü'l-İslam*,¹⁸ *Daru'l-fekâhe*¹⁹ ve *Daru'l-fikh* gibi adlar verilmiştir. Öyle ki o dönemlerde Belh'in her köyünde cami, müftü, kadı ve müderris bulunduğu ifade edilmektedir.²⁰

Bu bölgelerde birçok fakih mescit ve camilerde halkalar oluşturarak insanlara fıkıh dersi vermiştir. Günümüzde Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh, He-

¹⁰ Bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 751/1350), *İlamü'l-Muvakiin an Rabbi'l-âlemîn*, 1. bs., I-V, Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1411/1991, I, 10.

¹¹ Sümeyye, *et-Ta'lim fi'l-Şam fi'l-asrî'l-Emevî*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ümmü'l-kurâ, Suudi Arabistan 2007, s. 69.

¹² Bouamrane, "İslam tarihinde eğitim-öğretim kurumları", s. 282.

¹³ Bu bölgelerde yetişen alimlerle ilgili detaylı bilgi için bk. el-Müderris, Abdullatif, Muhammed Mahrus, *Meşâihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferedu bihi mine'l-mesaili'l-fikhiyye*, Daru'l-Arabiyye, Bağdad 1979, I, 49-112.

¹⁴ Halilî, Ebu Ya'la, Halil b. Abdillâh b. İbrahim b. Halil (ö. 446/1054), *el-İrşad fi ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, (thk. Muhammed İdris Omer İdris), 1. bs., I-III, Mektebetu'r-rüşd, Riyad 1409/1989, II, 802.

¹⁵ Makdisî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö.), *Ehsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1411/1991, s. 294.

¹⁶ İstahrî, İbrahim b. Muhammed el-Farisî (ö. 346/957), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Daru Sâdir, Beyrut 2004, s. 265; Hamevî, Ebu Abdillâh Ya'kut b. Abdillâh er-Rumî, (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, 2. bs., I-VII, Daru Sâdir, Beyrut 1995, I, 480, IV, 201, V, 396-397; İbnu'l-Esir, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, Dâru Sâdir, Beyrut 1400/1980, I, 172, II, 380, III, 386.

¹⁷ Vaiz-i Belhî, Ebu Bekr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed b. Davud (ö. h. 7. asır) *Fezâil-u Belh*, (Far. Çev. Abdullâh Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî, Tashih ve haşiye, Abduhay Habibî), 1. bs., Cengelek, Tehran İran 1388 hş./2009 m., s. 21.

¹⁸ el-Müderris, *Meşâihu Belh*, I, 32.

¹⁹ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-u Belh*, s. 29.

²⁰ el-Müderris, *Meşâihu Belh*, I, 35.

rat'ta ve diğer şehirlerdeki mescit ve camilerde tarihi süreçte halkalar halinde ilim öğretiminin devam ettiği nakledilmiştir.²¹ Bu halkalarda en fazla öğrenciyeye sahip olanlar da fakihler olmuştur.²²

Mescitlerden bağımsız olarak ilk defa 295/907 yılından önce Buhara'da Samaniler (875-999) tarafından yapıldığı rivayet edilen²³ medreseler, daha sonra Afganistan bölgesinde de yaygınlaşmıştır. Yine Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk (ö. 485/1092) tarafından kurulduğu için kendisine nispetle Nizamiye ismiyle anılan medreselerden²⁴ de bu bölge nasipsiz kalmamış; Herat, Belh gibi şehirlerde bu medreseler kurulmuştur.²⁵ Yine Gazneli Sultan Mahmut (ö. 421/1030) döneminde Gazne'de elliden fazla medresenin devlet tarafından, bir o kadarının da halk tarafından yapıldığı rivayet edilmektedir.²⁶ Herat'ta da hicri VII. asırdan önce 359 medrese ve tekke bulunmaktaydı.²⁷

İlim ve âlimlere çok değer veren Gurlular (1000-1215) döneminde de medreselerdeki eğitim faaliyeti devam etmiştir.²⁸ Gazne, Belh, Herat, Buhara'da medreseler kurulmuştur.²⁹ Bunların en meşhurları olarak Kerramiye mezhebine ait *Afşin medresesi* ve Fahrüddin Razi'nin (ö. 606/1209) de hocalık yaptığı *Giyasiye Medresesi* örnek olarak gösterilebilir.³⁰ Bu dönemde her mezhep için ayrı medreselerin kurulduğu da rivayetler içinde yer almaktadır.³¹

Aynı şekilde Timurlular dönemine (1370-1507) gelindiğinde de mezkûr coğrafyaya medreseler ve *Daru'l-huffazlar* kurulmuştur. Gevher Şad Ağa Medresesi, Daru'l-huffaz ve Medrese-i İhlâsiyye bunların en meşhur olanlarıdır.³² Bütün bu medreselerde fıkıh öğretimi de yer almıştır.

²¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 265.

²² İmâdî, Muhammed Hasan Abdülkerim, *Horâsân fî asrî'l-Gaznevî*, Müessesetü Hammâde li'l-hademât ve'd-dirasâti'l-camiyye ve darü'l-Kindî li'n-neşr-i ve't-tevdî, byy. ts. s. 256.

²³ İman, bt. Suûd b. Hayşân el-Kurşî, *el-Hayatü'l-ilmîyye fî Belh hilale'l-fitretî (205-617/820-1220)*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Camia'tü Ümmi'l-kurâ, Suûdi Arabistan 1434/ 2013, s. 213.

²⁴ Acar, Abdurrahman, "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandıkları", Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, (31.05-01.06 2007), İsparta, s. 352.

²⁵ Wensinck, A.J., Mescid, *İA*, cilt: 8. 3. bs., İstanbul, MEB, 1973, s. 51-52.

²⁶ İman, *el-Hayatü'l-ilmîyye fî Belh*, s. 216.

²⁷ Sa'îdî, Alican, "Ber-resî-yi vaz'iyet-i ictimâ'î-yi Gaznî-yi asr-ı Gaznevîyân", Gaznî bister-i temeddün-i şark-ı İslamî, Mecmû'a mekâlât, İntişarat-ı İrfan, Tehran 1393 hş./2014, IV, 27.

²⁸ Cüzcanî, Ebu Amr Minhacüddin Osman b. Siracüddin (ö. 660/1262), *Tabakât-i Nasirî* (tashih, karşılaştırma, tahşiye ve ta'lik, Abdulhay Habibi), 2. bs., I-II, Poheni Matbaa, Kabil, 1964, I, 387-388.

²⁹ Mahmud, Şah Mahmud, "Medâris ve Merâkiz-i Amozîşî-yi Devre-i Gürîyan", (Derleyen, Faryabi Poya), İrfan 6. Sayının Eki, 1986, s. 37

³⁰ Mahmud, "Medaris ve Merâkiz-i Amozîşî-yi Devre-i Gürîyan", s. 39. Gurlular dönemindeki din eğitim ve öğretimi merkezleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Mahmud, "Medaris ve Merâkiz-i Amozîşî-yi Devre-i Gürîyan", s. 35-45.

³¹ Cüzcanî, *Tabakât-i Nasirî*, I, 362.

³² Sedikî, Celaluddin, "Merakiz-i Amozîş ve Perverîş-i ahd-i Timuriyan", (Derleyen, Faryabi Poya), İrfan 6. Sayının Eki, 1986, s. 51. Bu dönemde din eğitimi merkezleri hakkında detaylı bilgi için bk. Sedikî, "Merâkiz-i Amozîş ve Perverîş-i ahd-i Timuriyan", s. 46-73.

Afganistan'ın kuruluşundan (1747) sonraki sürece baktığımızda, bu dönemde de geleneksel/klasik yöntemlerle fıkıh öğretimi devam etmiş, ayrıca çağının gereklerine uygun olarak açılan resmi devlet okullarında da fıkıh dersine yer verilmiştir.

Afgan emiri Emir Abdurrahman Han döneminde (1880-1901) devlet eliyle, ilk kuruluşunda isimleri *Beytü'l-ulûm* ve *Beytu'l-kurrâ* olan ve günümüzde *Daru'l-ulûm-i Arabî-yi Kâbul* ve *Dâru'l-huffâz-ı Âlî-yi Merkezî-yi Kâbul* adını alan iki modern okul kurulmuştur.³³

1946 yılında kurulan ve Afganistan'ın ilk üniversitesi olan Kabil Üniversitesi'nin³⁴ bünyesinde 1951 yılında ilk şer'iyât (شرعیات) fakültesi kurulmuştur.³⁵ Bu dönemde fetva mercii olarak da 20 âlimden oluşan "Cem'iyetü'l-ulemâ" adlı bir kurum tesis edilmiştir. Bu kurumun amacı farklı fetvaların ortaya çıkmaması ve aynı zamanda diğer İslam dünyasındaki âlimler ile irtibat halinde olma ve diğer dillerden bazı kitapların çevrilmesi olarak belirtilmiştir.³⁶

Afganistan'da Komünistlerin iktidarda olduğu dönemde (1978-1992) din derslerinin azaltılıp yerine siyaset bilimlerine ağırlık verilmesine rağmen, medreseler tamamiyle kapatılmamış, hatta bazı yeni medreseler de açılmıştır.³⁷ Mesela 1988 yılında Başkent Kabil'de İslamî İlimler Üniversitesi³⁸ ve 1989 yılında da kızlar için medrese kurulmuştur.³⁹ 1990 yılına geldiğinde ülke çapında 12 medrese ve 11 *Daru'l-Huffaz* olmak üzere toplam 23 dinî medrese bulunmaktaydı.⁴⁰

Afganistan'daki savaş döneminde Pakistan ve İran'a kaçan yaklaşık 5 milyon Afgan mülteci de buldukları ülkelerde öğrenim görmeye devam etmiştir. Ancak Afgan mültecilerin çoğunluğu, imkânsızlıktan dolayı hem ders hem de barınma yeri sağlayan ve hayırsever insanlar tarafından desteklenen dini medreselere akın etmişlerdir. Bu süreçte gerek Afganistan'da gerekse Pakistan'da olsun dini medreselerde fıkıh dersleri, derslerin ağırlık merkezini oluşturmuştur.

Sünnilere göre azınlıkta olan ve Afgan nüfusunun yaklaşık %15'ini teşkil eden Caferilere gelecek olursak bunlar cami, mescit ve özel medreselerde kendi klasiklerini okumaya devam etmekle birlikte İran'a gidip Caferî fıkıh eğitimi de almakta-

³³ Sehîm Kârîzâde, Abdullatîf, "Tarihçe-i Evvelîn Dâru'l-huffâz Der Kişver-i Aiz", *İrfan*, sy: 1, yıl: 2012, s. 20.

³⁴ Kurul, *Meârif-i Afganistan der Pencâh Sâl-ı Ahîr*, Şube-i Tabaa'ti-yi Müdriyet-i Umûmî-yi Neşerâti Pühentûn-i Kabul, Kabil 1968, s. 48-49.

³⁵ Bk. Kurul, *Meârif-i Afganistan*, s. 71-72.

³⁶ "Müessisât-i Cedîd-i Asr-ı Nadişâhî" *Salname-i Mecelle-i Kabul*, sy: 1, Yıl 1932, s. 107.

³⁷ Kâmgâr, Cemilurrahman, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, İntişarat-i Meyvend, Kabil 1429/2008, s. 100.

³⁸ Endişmend, Muhammed İkrâm, *Meârif-i Asrî-yi Afganistan (1903-2010)*, İntişarat-i Meyvend, Kabil-Afganistan 2011, s. 169.

³⁹ Endişmend, *Meârif-i Asrî-yi Afganistan*, s. 177.

⁴⁰ "Guzariş-i Faaliyet-hâ-yi Vizaret-hânehâ ve Müessisât Tayı Sal-ı 1369" *De Afganistan Kalanay*, sy: 56, 1990, s. 442.

dırlar. Önceleri Afganistan'da Caferi mezhebi resmi olarak tanınmadığı için mezkur mezhebe ait din dersleri müfredata dahil edilmemiştir. Afganistan'ın 2004 tarihli yeni anayasasında Hanefi mezhebi yanında Caferi mezhebinin de ülkenin resmi bir mezhebi olarak tanınmasıyla birlikte⁴¹ anayasanın 45. maddesine istinaden 2008 yılından itibaren Caferi fıkhı ilk, orta ve lise okullarında ders müfredatına dâhil edilmiş,⁴² ayrıca söz konusu anayasanın 131. maddesine istinaden de Caferi mezhebine göre 2009 yılında *Kânun-i Ahvâl-i Şahsiyye-yi Ehl-i Teşeyyu*⁴³ adlı bir kanun çıkartılmıştır.

İslam fıkhının teşekkül etme ve yayılma sürecinde Belhli, Heratlı Gazneli ve Kâbilli pek çok alim yetişmiştir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamamız mümkündür. Belh'te Mukatil b. Hayyan (ö. 135/752),⁴⁴ Ebû Ubeydullah b. İsmail (ö. 140/757),⁴⁵ Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767),⁴⁶ Ömer b. Meymun er-Remmah el-Belhî (ö. 161/778),⁴⁷ Şakîk-ı Belhî (ö. 194/810),⁴⁸ Ebû Mutî' el-Belhî (ö.199/814): Ebû Mutî' Hakem b. Abdillâh b. Mesleme el-Belhî,⁴⁹ Ebû Muaz Halid=Haris b. Süleyman (ö. 199/ 814),⁵⁰ Ebû'l-Kasim el-Belhî (ö.190/806),⁵¹ Ebû Amr el-Belhî (ö. 199/815),⁵² Halef b. Eyyub (ö. 205/820),⁵³ Ussam b. Yusuf Ebû Âsmet el-Belhî (ö. 210/825),⁵⁴ Ebû İshak İbrahim b. Yusuf b. Meymun el-Bahilî el-Belhî⁵⁵ (ö. 239-

⁴¹ Bundan önceki Afgan anayasalarında yer verilen, "Afganistan'ın resmi mezhebi Hanefiliktir" ifadesine bu anayasada yer verilmeyerek Caferi mezhebi de resmi bir mezhep olarak tanınmıştır.

⁴² Adil Merdiye, Şest milyon kitab-ı cedid beray-ı Afganistan: http://www.bbc.co.uk/persian/afghanistan/story/2008/06/080625_a_afghan-text-books.shtml (et. 21.01.2016)

⁴³ Bu kanunla birlikte Afganistan tarihinde ilk defa Hanefi fıkhına göre hazırlanan medeni kanununun yanında Caferi fıkhına dayalı bir medeni kanunu da yürürlüğe geçmiştir.

⁴⁴ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-u Belh*, s. 73-94.

⁴⁵ el-Müderriş, *Meşâih-u Belh*, I, 83.

⁴⁶ Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XVIII, Dâru'l-hadis, Kahire 1427/2006, VII, 201; İbn Âdî, Ebû Ahmed Abdullah (ö. 365/976), *el-Kâmil fi duâfâi'r-ricâi*, (thk. Yahya Muhtar Gazavî), 3. bs., I-VII, Dâru'l-fikr, Beyrut 1409/1998, VI, 435; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), *ed-Duâfâ ve'l-metrükîn*, (thk. Abdullah el-Kadî), 1. bs., I-III, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1406/1986, III, 136; Kehhale, Ömer Rıza (ö. 1408/1987), *Mu'cemu'l-müellifin*, Mektebetu'l-Musenâ, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts, XII, 317.

⁴⁷ Bağdâdî, el-Hatib, Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed Ebû Bekir el-Hatib el-Bağdadî (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd* (thk. Beşşar Avâd Ma'rûf), 1. bs., I-XVI, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2002, XI, 182; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-u Belh*, s. 126-127, Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, I-II, (Nşr: Mir Muhammed Kitaphane), Keraçî ts., I, 672.

⁴⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-u Belh*, s. 131; Ziriklî, Hayrettin b. Mahmud b. Muhammed (ö. 1396/1976), *el-A'lâm*, 15. bs., I-VIII, Dârü'l-ilm li'l-melâin, byy. 2002, III, 171.

⁴⁹ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Münî' Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 230/845), *et-Tabakâtu'l-kübârâ*, (thk. İhsan Abbâs), 1. bs., I-VIII, Dâru Sâdir, Beyrut 1968, VII, 374; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IX, 121.

⁵⁰ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-u Belh*, s. 142.

⁵¹ el-Muderris, *Meşâih-u Belh*, I, 30.

⁵² Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nubela*, IX, 310.

⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nubela*, VIII, 210.

⁵⁴ Bağdâdî, el-Hatib, *Târihu Bağdâd*, I, 287; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, VI, 282.

⁵⁵ Sem'ânî, Abdulkarim b. Muhammed b. Mensur et-Temimî (ö. 562/1166) *el-Ensâb*, (thk. Abdurrahman

241/853-855), Ebû Hamid, Ahmed b. Hadreveyh el-Belhî (ö.240/854),⁵⁶ Muhammed Malik el-Belhî (ö. 244/ 858),⁵⁷ Ahmed b. Abdillâh b. Ebi'l-Kasim el-Belhî (ö. 319/931),⁵⁸ Ahmed b. Asma Ebû'l-Kasim es-Saffâr (ö. 326/938),⁵⁹ Ebû Bekr el-İskaf (ö. 333/944),⁶⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Fadl b. Abbas el-Belhî (ö. 419/1028),⁶¹ Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. Ebî Hanife Ebû Bekr ed-Dest-cerdî el-Fakîh (ö. 523/1129),⁶² Muhammed b. Ebi Bekr b. Ata el-Belhî (ö. 538-9/1143-44 civarında),⁶³ Muhammed b. Ömer b. Abdissamed b. Muhammed el-Belhî (ö. 552/1157),⁶⁴

Herat'ta İbrahim b. Tehman Bašanî, el-Herevî, Mekki (ö.163/779),⁶⁵ Firat b. Nasr (ö. 236/851),⁶⁶ el-Fadl b. Yahya (ö. 443/1052),⁶⁷ Mensur b. İsmail el-Herevî (ö. 455/1063),⁶⁸ Muhammed b. İbrahim el-Herevî (ö. 466/1074),⁶⁹ Sâid b. Seyyâr

→ →

b. Yahya el-Muallimi el-Yemânî vd), 1. bs., Haydarâbâd 1382/1962, XII, 44.

⁵⁶ Sülemlî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed (ö. 412/1021), *Tabakatü's-sufiyye*, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), 1. bs., Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998, s. 95.

⁵⁷ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-u Belh*, s. 246.

⁵⁸ Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn an esami'l-kütüb ve'l-fünûn (İzâhu'l-meknûn ve Hidâyetü'l-ârifin* ile birlikte), I-VI, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat 1941, II, 1220

⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 78; İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî (ö. 852/1449), *Nezhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* (thk. Abdulaziz Muhammed bi Salih es-Sedirî), 1. bs., I-II, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1409/1989, I, 209; Temîmî, Takiyyuddîn b. Abdulkâdir el-Gazzî el-Misrî (ö. 1010/1601), *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, (thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), I-IV, Dârü'l-kütüb, Kahire, 1390/1970, I, 454.

⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 28, 239; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 569; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, VIII, 232-233; Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdülhalim (ö. 1886 m.) *el-Fevâidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye*, Darü'l-ma'rife, Beyrut-Lübnan ts., s. 160.

⁶¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 111; İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1200), *el-Müntezam fi tarihi'l-ümemi ve'l-mülük*, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata), 1. bs., XIX, Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1412/1992, XI, 116; İman *el-Hayatü'l-ilmîyye fi Belh*, s. 241.

⁶² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 94.

⁶³ Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mensur et-Temîmî (ö. 562/1166) *el-Müntehab min mu'cem-i şuyûhi's-Semânî*, (thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkadir), 1.bs., Dârü alemi'l-kütüb, Riyad 1417/1996, I, 1659; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 35.

⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 101. Belh fakihleri hakkında detaylı bilgi için bk. el-Muderris, *Meşâihu Belh*, I, 83-97 el-Muderris, Belhli 72 fıkıh alimini tezinde detaylı olarak anlatmıştır. Ayrıca bk. İman, *el-Hayatü'l-ilmîyye fi Belh*, s. 248-256.

⁶⁵ Tüneki, Mahmud Hasan (ö. 1366/1947 civarında), *Mu'cemu'l-musannifin*, Matbaa Weznkoğaraf Tabbare Beyrut 344/1926, III, 196-197; Habibi, Abdülhay (ö. 1984), *Tarih-i Afganistan ba'd az İslâm*, İn-tişârât-ı Efsûn, İrân 2002, s. 802.

⁶⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 405; İbn Kutluboğa, Ebû'l-Feda Zeynuddîn Kasım b. Kutluboğa es-Sudûnî (ö. 879/1474), *es-Sukât mimmen lem yeka' fi-kütübî's-sitte*, (thk., Şadi b. Muhammed b. Salim Âl-ı Nu'man), 1. bs., Merkezü'n-Nu'man, San'a 1432/2011, VII, 499.

⁶⁷ Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed et-Temîmî (ö. 562/1162), *et-Tecbir fi Mu'cemi'l-Kebîr*, (thk. Münire Nâci Salim), I-II, Riyâsetu Divânî'l-Evkâf, Bağdat 1395/1975, II, 21-23; İbn Âsâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hüseyn b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Tarihü Medinet-i Dimaşk ve zikr-i fadliha min halliha mine'l-emâsil*, (thk. Amr b. Ğurame el-Amrevî), I-LXXX, Dârü'l-fikr, Beyrut 1415/1995, XLIV, 177, LXII, 11; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 408.

⁶⁸ Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Tarihü'l-İslâm ve feyatü'l-meşâhiri ve'l-a'lam*, (thk. Ömer Abdusselam et-Tedmerî), 2. bs., I-LII, Dârü'l-kitabî'l-Arabî, Beyrut 1413/1993, XXX, 390; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 182.

⁶⁹ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, XXXI, 214; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 3.

(ö. 494/1101),⁷⁰ Muhammed b. Nasr el-Herevî (ö. 518/1125),⁷¹ Abdülmeccid b. İsmail el-Herevî (ö. 537/1143),⁷² Muhammed b. Ömer el-Herevî (ö. 564/1169),⁷³ Nasr b. Seyyâr el-Herevî (ö. 572/1177),⁷⁴ Molla Miskîn el-Herevî (ö. 954/1547),⁷⁵ ve Ali el-Kârî (ö. 1014/1606),⁷⁶

Gazne'de Gazneli hükümdarı Mahmud b. Sebük Tegin Mahmud-ı Gaznevî (ö. 421/1030),⁷⁷ Abdürrab el-Gaznevî (ö. 500/ 1107),⁷⁸ İsmail el-Lemgânî (ö. 536/1142),⁷⁹ Ahimşâz b. Abdisselam el-Gaznevî (ö. 552/1158),⁸⁰ Muhammed b. Abdirrahman el-Lemgânî (ö. 554/1159),⁸¹ Muhammed el-Hûranî (ö. 564/1169),⁸² Nasrullah b. Abdirrahman el-Lemgânî (ö. 575/1180),⁸³ Gâfî b. İbrahim el-Gaznevî (ö. 582/1187),⁸⁴ Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî (ö. 593/1197),⁸⁵ Muhammed el-Gaznevî (ö. 599/1202),⁸⁶ Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî (ö. 600/1204 civa-

⁷⁰ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-nübelâ*, XIV, 190.

⁷¹ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XXXV, 428; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 137-138.

⁷² İbn Âsâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hüseyn b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Tarihu Dimaşk*, (thk. Amr b. Ğurame el-Amrevî), I-LXXX, Dârü'l-fikr, Beyrut 1415/1995, XXXVI, 472-473; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 329. İbn Âsâkir vefat tarihini hicri 538, Kureşî ise 578 olarak yazmıştır.

⁷³ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XXXIX, 211-212; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 105.

⁷⁴ Sem'anî, *et-Teccir fi Mu'cemi'l-Kebîr*, II, 340; *el-Müntehab min mu'cem-i şuyûhi's-Semânî*, s. 1789; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 195.

⁷⁵ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 224; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 237; Bağdadî, İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed b. Emin b. Mîr Selîm (ö. 1920), *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsarü'l-musannifîn*, I-II, Dârü'l-ihyâ'it-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts., II, 242; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 123.

⁷⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, V, 12-13; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VII, 100. Belh fakihlerin tamamı için detaylı bilgi için bk. el-Muderris, *Meşâih-u Belh*, I, 83-97.

⁷⁷ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 426; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 157; Brockelmann, Carl, *Tarihu'l-edebe'l-Arabî*, (çev. Abdulhalim en-Neccâr), 5. bs., I-VI, Dârü'l-meârif, Mısır ts., VI, 286; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 157.

⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 299; İbn Kutluboğa, Ebû'l-Feda Zeynuddîn Kasım b. Kutluboğa es-Sudûnî (ö. 879/1474), *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1. bs., Dârü'l-Kalem, Dimâşk 1413/1992, s. 194; Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, IV, 278; Riyâzizâde, Abdullatif b. Muhammed, *Esmâu'l-kütüb el-mutemmim li Keşfi'z-zunûn* (thk. Muhammed et-Tunci), Dârü'l-fikr, Dimâşk 1403/1983, s. 291; Bağdadî, İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 511.

⁷⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 153.

⁸⁰ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XXXVIII, 339; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 135; Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, II, 141-142.

⁸¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 77.

⁸² İbn Âsâkir, *Tarihu Dimaşk*, LVI, 319; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 147.

⁸³ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XL, 190-191; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 197.

⁸⁴ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XII, 1172; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 403-404; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 228; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VIII, 37.

⁸⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 120-121; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 104, et-Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, 89-90; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1802; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, II, 156; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 40.

⁸⁶ Bağdadî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdilganî (ö. 629/1232), *et-Takyîd fi ma'rifeti rüvâtî's-sünen ve'l-mesânîd* (thk. Kemal Yusuf el-Hüt), 1. bs., Dârü'l-kütüb'il-ilmîyye, Beyrut 1408/1988, s. 127; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XLII, 416; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 147; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî (ö. 748/1348), *Marifetü'l-kurrâ'l-kibâr a'la't-tabakât-ı ve'l-a'sâr* (thk. Beşşar, Avâd, Şuayb el-Arnâvut, Salih Mehdî Abbas), 1. bs., I-II, Müessisetü'r-rişale, Beyrut 1404/1984, II, 579; İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf (ö. 833/1430), *Gyetün-nihaâye fi tabakâti'l-kurrâ*, 1. bs., I-III, Mektebetü İbn Teymiyye, byy., 1351/1933, II, 286; Süyûtî, Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Hüsnü'l-muhadara fi târih-i Mısır ve'l-Kahire* (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), 1. bs., →→

rında),⁸⁷ Abdüsselam el-Lemğânî (ö. 605/1209),⁸⁸ Yusuf b. İsmail el-Lemğânî (ö. 606/1210),⁸⁹ Hüseyin el-Lemğânî (doğum tarihi 573/1178),⁹⁰ Abdulmelik b. Abdisselam el-Lemğânî (ö. 648/1250),⁹¹ Abdurrahman b. Abdisselam el-Lemğânî (ö. 649/1252) ve⁹² Ömer b. İshak el-Gaznevî (ö. 773/1372),⁹³

Kabil'de Ebû Abdillâh Mekhul b. Şehrab b. Şazel el-Hüzelî eş-Şâmî ed-Dimaşkî el-Kabulî, (ö. 112/730),⁹⁴ Ebû Abdillâh Nafî' (ö. 120/735),⁹⁵ İmam Ebû Hanife (ö.150/ 767) ve Ali b Mücahid b. Müslim el-Kabulî er-Razî⁹⁶ (ö. hicri 180'den sonra) gibi âlimler yetişmiştir.

Ebû Süleyman b. Musa el-Cüzcânî (ö. 280/893'den sonra)⁹⁷ Ebû'l-Feth el-Velvâlicî (ö. 540/1146)⁹⁸ ve Ebû'l-Muzaffer İsmail b. Adî (ö. 540/1146)⁹⁹ gibi Afganistan'ın diğer bölgelerine mensup olan birçok fıkıh âlimi de yetişmiştir. Son olarak İmam Ebû Hanife her ne kadar Kûfe'de doğmuşsa¹⁰⁰ da dedesi ve babasının

→ →

I-II, Darü İhyai'l-kütübi'l-Arabî, Mısır 1387/1967, I, 498.

⁸⁷ Katip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 627; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, II, 166.

⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 315.

⁸⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 225-226.

⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 301-302; Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, III, 169-170.

⁹¹ Sem'ani, *el-Ensâb*, XI, 222; İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 362; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 330-331.

⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 301-302; Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, IV, 286-287.

⁹³ İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *ed-Dürrerü'l-kâmine fi a'yânî'l-mietî's-sâmine* (thk. Muhammed Abdulmuîn Dan), 2. bs., I-IV, nşr. Meclis-ü dâireti'l-meârifî'l-Osmaniyye, Saydarâbâd-Hindistan 1392/1972, IV, 182; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-gumr bi-ebnâi'l-umr fi't-târih* (thk. Muhammed Abdulmuîd Han), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1406/1986, I, 29; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 223; Katip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 950; Bağdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 782; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 470; II, 184; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s.148-149.

⁹⁴ Nevevî, Ebû Zekerîya Muhayyiddîn Yahya b. Şeref ed-Dimaşkî (ö. 676/1277), *Tezhibu'l-esmâ ve'l-lügat*, I-IV, idâretu't-tibâatü'l-Münîre ts., II, 113; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu eb-nâr'z-zeman*, (thk. İhsan Abbâs), 1. bs., Dâru Sâdir, Beyrut 1994, II, 280-281; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî (ö. 748/1348), *Tezkiretü'l-huffâz (Zeyl ile birlikte)*, 1. bs., I-IX, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998, I, 82; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 284.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-nübelâ*, V, 99; Anonim, *Târih-i Sîstân*, (thk. Melikü'ş-şuarâ Bahar), nş. Kelâle Hâver, Tahran 1314 hş/1935 m., s. 85; Tunikî, *Mu'cemu'l-musannifin*, II,6.

⁹⁶ Razî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim Muhammed b. İdrîs b. Münzir et-Temimî (ö. 327/939) *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, 1. bs., Matbaatü Meclis-i Dâireti'l-meârif el-Osmaniyye, Haydarabad 1271/1952, VI, 205; Bağdâdî, el-Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 592; Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman Ebû'l-Haccac (ö. 742/1341), *Tezhibu'l-kemâl*, (th. Başşar Âvvâd Ma'ruf), 1. bs., I-XXXV, Müessisetü'r-risale, Beyrut 1400/1980, XXI, 117-119; İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Tezhibu't-tehzib*, 1. bs., I-XII, Matbaatü Dâireti'l-meârifî'n-Nizamiyye, Hindistan 1326/1908, XXII, 377; İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisanu'l-mizân*, 3. bs., I-XII, (thk. Dâireti'l-marifî'n-Nizamiyye Hindistan), Beyrut 1406/1986, VII, 313,326; Tunikî, *Mu'cemu'l-musannifin*, II, 74.

⁹⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, III, 257; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 323.

⁹⁸ Riyâzîzâde, *Esmau'l-kütüb el-mutemmim li Keşfü'z-zunûn*, s. 238; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 294, III, 353; Sem'ani, *et-Tecbîr*, I, 445; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 188.

⁹⁹ Semânî, *el-Ensâb*, XIII, 322; İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 362; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 155-156; Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, II, 196-197.

¹⁰⁰ Ebû Zehre, Muhammed (ö. 1974), *Ebû Hanife*, 2. bs., Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1369/1947, s. 15-16; Ğavci, Vehbi Süleyman, *Ebû Hanife en-Nu'man*, 6. bs., Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1420/1999, s. 47.

bu bölgeden olması sebebiyle kendisi de Kabil'e nispet edilmiştir.¹⁰¹

GÜNÜMÜZDE AFGANİSTAN'DA FIKIH ÖĞRETİMİ

Günümüzde Afganistan'daki fıkıh eğitimine baktığımızda pek çok diğer İslam ülkelerinde karşılaşılabileceğimiz şekliyle resmî ve gayr-ı resmî faaliyetlerin olduğunu söyleyebiliriz. Bu faaliyetlerin sürdürülebilmesi için kurulan eğitim müesseseleri ve okutulan ders müfredatı da haliyle çeşitlilik arz etmektedir. Daha anlaşılır bir tasnifleme sunması açısından öncelikle resmi olmayan faaliyetlere, ardından resmi olan sisteme göz atmak faydalı olacaktır.

A. GAYRI RESMİ (YAYGIN EĞİTİMDE) FIKIH ÖĞRETİMİ

1. Klasik Medreselerde Fıkıh Öğretimi

Afganistan'da devlete bağlı resmi eğitim kurumları olduğu gibi gayrı resmi medreseler de bulunmaktadır. Bu medreselerin ders müfredatı Hindistan'daki Daru'l-Ulûm-i Diyobend Medresesinin ders müfredatına dayanmaktadır. Pakistan ve Afganistan'da hemen hemen aynı metotla takip edilen söz konusu klasik medreselerin bazılarında sınıf sistemi bulunup eğitim süresi 8 yıllıkken, bazılarında sınıf sistemi bulunmamaktadır. Sınıf sistemi bulunan ve bulunmayan medreselerin her ikisinde de genel olarak sarf, nahiv, mantık, akaid, hadis, hadis usulü, felsefe, tefsir ve belagatin yanı sıra aşağıdaki fıkıh usulü, fıkıh ve feraiz kitapları okutulmaktadır:

Fıkıh Kitapları: *Hulase-i Keydanî*,¹⁰² *Şurûtu's-salât*,¹⁰³ *Münyetü'l-musallî*,¹⁰⁴ *Muhtasar-ı Kudûri*,¹⁰⁵ *Kenzü'd-dekaik*,¹⁰⁶ *Muhtasaru'l-Vikâye*,¹⁰⁷ *Şerhu'l-Vikâye*¹⁰⁸

¹⁰¹ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 405; Tunîkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, II, 3, 5, 6; Brockelmann, Carl, *Tarihu'l-edebî'l-Arabî*, III, 235; Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali (ö. 436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1405/1985, s.15; Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, I, 87.

¹⁰² Fazıl Keydânî ile meşhur olan Lutfullah Neseî'nin hicri 9. yy. civarında ele aldığı namaz ile ilgili yazılan bir risaledir (Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VIII, 156).

¹⁰³ Abdülmeccid b. Muharrem b. Ebî'l-Berekât es-Sivâsî'nin (ö. 1049/1640) namaz hükümlerini içeren küçük bir risaledir (Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1347).

¹⁰⁴ Hanefî âlimi Ebû Abdillâh Sedîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Kâşgarî'nin (ö. 705/1305), namaza dair yazdığı bir eserdir. bk. Katip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn an esamî'l-kütüb ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat 1941, II, 1886; Kayapınar, Hüseyin, "Münyetü'l-musalî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2006, XXXII, 32-33.

¹⁰⁵ Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (ö. 428/1037)'nin eseri olup dört Hanefî metninin biridir. (Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1886).

¹⁰⁶ Ebû'l-Berkât Abdullâh b. Ahmed Hafızuddin en-Neseî'nin (ö. 710/1310) eseri olup dört Hanefî metin kitaplarının biridir (Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1516).

¹⁰⁷ Sadrü's-şeria es-sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tacü's-şeria'nın (ö. 747/1346), dedesi Bürhânü's-şeria'nın *Vikayetü'r-rivaye* adlı eserini ihtisar ederek hazırladığı bir eserdir (Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2020; Özen, Şükrü, "Sadrü's-şeria", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2008, XXXV, 429).

¹⁰⁸ Sadrü's-şeria es-sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tacü's-şeria'nın (ö. 747/1346), dedesi Bürhânü's-şeria'nın *Vikayetü'r-rivaye* adlı eserine yazdığı şerh kitabıdır (Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2020; Özen, Şükrü, "Sadrü's-şeria", *DA*, İstanbul 2008, XXXV, 429).

ve *el-Hidaye*.¹⁰⁹

Fıkıh usûlü Kitapları: *Usûlü's-Şâşi*,¹¹⁰ *Nûru'l-envar*,¹¹¹ *Husami*,¹¹² *Müsellemü's-sübût*¹¹³ ve *et-Telvih ala't-Tevdîh*.¹¹⁴

Feraiz Kitapları: *el-Ferâizü's-Sirâciyye*,¹¹⁵ *Şerifiyye*.¹¹⁶

Afgan Milli Eğitim Bakanlığı yurt içi ve yurt dışı gayri resmi medreselerden mezun olanları seviye tespiti sınavına tabii tutmakta ve söz konusu sınavdan 100 üzerinden 60 puan alanlara resmi medreselerin lise diploması denkliği vermektedir. Afganistan Milli Eğitim Bakanlığı'nın tanımadığı yurt dışı medreselerinden alınan diplomalar ancak bu sınavı geçme şartıyla geçerli sayılmaktadır. Seviye tespit sınavı ve diploma değerlendirmesi Milli Eğitim Bakanlığı tarafından oluşturulan 7 kişilik bir heyet tarafından yapılmaktadır. Sorular Hanefi ve Caferi fıkıhına göre hazırlanmaktadır. Kurul üyelerinden en az birinin Caferi mezhebine mensup olması şarttır.¹¹⁷

2. Mescit ve Camilerde Fıkıh Öğretimi

Camii ve mescitler, İslam dininin Afganistan'da yayılışından günümüze kadar gerek resmi medrese ve okulların tesisinden önce gerek savaş dönemlerinde kesintisiz olarak devam eden tek eğitim yerleridir. Asırlarca birçok âlimin yetiştirildiği bu ilim yuvalarında, günümüzde de genel olarak din eğitimi ve öğretimi, özel olarak da fıkıh öğretimi devam etmektedir. Günümüzde Afganistan'da 160 bin mescit ve cami bulunmakta¹¹⁸ ve bunlar halen her bölgede tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat dersi verilen birer ilim merkezi olmaya devam etmektedir.

Camii ve mescitlerde görev yapan imamların çok az bir kısmına Hac ve Evkaf

¹⁰⁹ Ebü'l-Hasen Burhânüddin Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) kendi eseri olan *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin şerhidir (Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2022; Kallek, Cengiz, "el-Hidaye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998, XVII, 429).

¹¹⁰ Nizamuddin Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. İshak eş-Şâşi (ö. 344/955)'nin eseridir (Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 31; Özel, Ahmet, *Hanefî fıkıh alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 33).

¹¹¹ Molla Civen adıyla şöhret bulan Ahmed b. Ebi Said b. Abdillâh el-Leknevî'nin (ö.1130/1718) Menar üzerine yazdığı bir şerhtir. (Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 108-109).

¹¹² Hüsâmüddin Muhammed b. Muhammed Ömer el-Ahşikesî'nin (ö. 644/1246) eseridir.

¹¹³ İbn Abdîşşekûr el-Bihârî'in (ö. 1119/1707) fıkıh usûlü ile ilgili yazdığı bir eseridir (Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 283; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, VIII, 179).

¹¹⁴ Sa'düddin Mes'ud b. Fahriddin Ömer b. Bürhanüddin Abdullâh el-Herevî et-Teftazanî'nin (ö. 792/1390), *Telvih* üzerinde yazdığı bir şerhtir. (İbn Müflih, Muhammed b. Müflih b. Muhammed (ö. 763/1362), *Usûlü'l-fıkıh*, (thk. Fehd b. Muhammed es-Sedehan), 1. bs., I-IV, Mektebetü'l-Abîkân, byy. 1420/1999, IV, 1854).

¹¹⁵ Secävendî, Siracüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdırreşid'in (ö. 600/1204 civarında), telif ettiği bir feraiz kitabıdır (Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 27).

¹¹⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif el-Cürcanî'nin (ö. 816/1413), Secävendî'nin *el-Ferâizü's-Sirâciyye* üzerine yazdığı bir şerhtir.

¹¹⁷ Laihâ-yı Erzyabî Esnâd-ı Ta'limî ve Tesbit-i Seviye-i Ulemâ-yı Dinî, Mecmu'a' Levaih ve Tarzu'l-Amel-hâ-yı Meârif, 2012.

¹¹⁸ Hazret Nadiri, Bokhtî Haber, <http://www.bokhdinews.af/special-report/13302> (et. 21.01.2016).

Bakanlığı tarafından maaş verilmektedir. Maaş alamayan camii imamları ise özellikle kırsal kesimde görev yapanlar halk tarafından desteklenmektedir. Genelde camiinin bulunduğu bölgede yetişen ekin ne ise (mesela buğday, üzüm, pirinç, mısır vb.) ondan yıllık olarak imama belli bir miktar verilmektedir. Buna ilaveten fıtır sadakası da çoğunlukla imamlara verilir. Camiide çocuklara imamların verdiği eğitimden ise özellikle kırsal bölgelerde ayrıca bir ücret alınmamaktadır. Bu sebeple camilerdeki din eğitimi hiçbir zaman maddi açıdan bir sorunla karşılaşmamıştır. Her bir imam görev yaptığı camii ve mescide bağlı ailelerin çocuklarını okutmaktadır. İmamlar genelde kırsal bölgelerde yılın 12 ayında ve haftanın Cuma günleri hariç olmak üzere 6 gününde Kur'an-ı Kerim ile bazı dini kitapları okutmakta, kısa süre ve aşırı ezberletmekte, ilmihal ve zaruriyât-i diniyye dediğimiz bilgileri öğrencilere tek tek öğretmektedir. Öğrenciler küçük yaşlarda mescit ve camilere gidip önce *Kaide-i Bağdadî* den harf ve hareketleri öğrenir, ardından Kur'an-ı Kerim'i daha sonra da *Çehar Kitab*, *Penç-Kitab*, *Gülîstan* ve Hafız Şirazî'nin *Divânı* gibi Farsça kitapları okuduktan sonra fıkıh kitaplarını okumaya başlar. Fıkıh kitabı olarak da sırasıyla *Hulâsâ-yı Keydanî*, *Şurûtu's-salât*, *Münyetü'l-musalli*, *Kenzu'd-dekâik*, *Şerhu'l-vikaye* ve *el-Hidâye* okunur. Camiilerde verilen bu eğitimlerden kız çocukları da istifade eder. Kızlar genelde küçük yaşlarda camilere giderek Kur'an-ı Kerim'i öğrenirler, bunun yanında bazı sureleri ezberler ve inanç esaslarını, ilmihal bilgilerini de öğrenirler.

B. RESMÎ (ÖRGÜN) EĞİTİM KURUMLARINDA FIKIH ÖĞRETİMİ

1. LİSANS SEVİYESİNE KADAR FIKIH ÖĞRETİMİ

Afganistan'da üniversite öncesi resmi dini eğitim kurumları, *Millî Eğitim Bakanlığı*'na bağlı *Müessise-i Ta'limât-i İslamî* adlı kurumun çatısı altında *Medrese-i Sânevî*, *Daru'l-ulûm* ve *Daru'l-huffâz* olmak üzere üç birime ayrılmaktadır.¹¹⁹ Bunların ders müfredatının hazırlanması *Eğitim Bakanlığı* bünyesinde *Şura-yi Âlî-yi Ta'limât-i İslamî*'nin denetiminde gerçekleşmektedir.¹²⁰ Burada söz konusu eğitim kurumlarının her birinin yapısı ve ders müfredatının açıklanması, Afganistan'daki eğitim sürecinin anlaşılması için önem arz etmektedir.

a. Medreseler

Medreseler ilkökul, ortaokul ve liselerden oluşmaktadır. Afganistan'da lisans öncesi eğitim genel olarak 6+3+3 şeklinde düzenlenmiştir.

b. Dâru'l-ulûmlar

İlk Dâru'l-ulûm 1892 yılında Abdurrahman Han tarafından kurulan Daru'l-

¹¹⁹ Laiha-yı T'asis-i Müessisât-i Ta'limât-i İslamî, 2013, md. 3. Bent 1.

¹²⁰ Afganistan Millî Eğitim Bakanlığı Web Sitesi: <http://moe.gov.af/fa/page/2011> (et. 21.01.2016).

ulûm-ı Arabî-yi Kabul ile başlamış, 1964 yılında Daru'l-ulûm-i Ebû Hanife adlı bir ikincisi daha açılmıştır. Günümüzde ise 100'e yakın daru'l-ulûm bulunmaktadır. Bunların medreselerden farkı ön lisansa benzer biçimde 13. ve 14. sınıfı da içinde barındırmasıdır. Bu medreselerde İngilizce, matematik, beden eğitimi, sosyoloji, fen bilimleri, tefsir, tefsir usulü, hadis, hadis usulü ve akaidin yanı sıra fıkıh ve fıkıh usulü dersleri de verilmektedir. Bu sınıflarda okutulan fıkıh ve usul-i fıkıh kitapları şunlardır:

Fıkıh: Şurûtu's-salât, Münyetü'l-musalî, Muhtasar-ı Kuduri, Kenzü'd-dekaiik, el-Hidaye, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Müînu'l-hukkâm,¹²¹

Fıkıh Usulü: Usûlü's-Şâşi, Nûrû'l-envâr, Husamî, Telvihu't-Tavzîh.

c. Resmi Dâru'l-Hüffazlar

Bu eğitim kurumlarında medreselerde olduğu gibi 12 sene ya da 14 sene süren iki çeşit eğitim yapılmaktadır. Buralarda Kur'an-ı Kerim'in ezberletilmesinin yanı sıra tecvid, fıkıh, hadis, tefsir, akaid, fıkıh usulü, hadis usulü, tefsir usulü, feraiz, Arapça, sarf, nahiv, mantık, İngilizce, matematik, beden eğitimi, sosyoloji vd. dersleri de mevcuttur. Bu müesseselerde öğrenci 8. sınıfa gelinceye kadar Kur'an'ın tamamını ezberlemiş olmaktadır. Ayrıca hafızların ezberlerini unutmamaları için 9. sınıftan itibaren diğer din derslerinin yanında Kur'an-ı Kerim'i tekrarlama dersine de devam edilmektedir.

Daru'l-huffazların ders müfredatı şu şekildedir: Tefsirden Safvetü't-tefâsîr, Medarik tefsiri; hadisten Erbe'in en-Nevevî, Riyâzu's-sâlihîn, Mişkatü'l-mesâbîh, Tirmizî, Buhari; akaiden el-Fikhü'l-ekber, Ebû'l-müntehâ Akidetu't-Tahâvî, Şerhu Akaidi'n-Nesefî; fıkıhtan Kuduri, Nûru'l-îdah, Kenzü'd-dekaiik, el-Hidaye ve fıkıh usulünden Usûlü's-Şâşi, Nûrû'l-envâr kitapları okutulmaktadır.

c. İlkokul, Ortaokul ve Liselerde Fıkıh Öğretimi

İlkokuldan liseye kadar her sınıfta din dersi bulunmaktadır. Söz konusu ders kitapları daha önce sadece Hanefî mezhebine göre hazırlanmakta idi. 2009 yılından itibaren Hanefî ve Caferî mezhebi olmak üzere her sınıf için iki din dersi kitabı basılmış ve her ikisi de ders müfredatına dâhil edilmiştir. Böylece çoğunlukla Hanefî mezhebine göre hazırlanmış din dersi ve fıkıh dersi, Şiiilerin yoğunlukta oldukları yerlerde ise Caferî mezhebine göre hazırlanmış din dersi okutulmaktadır. 1. Sınıftan 6. sınıfa kadar her kitap Kur'an-ı Kerim, akaid, fıkıh ve ahlak olmak üzere dört ana başlıktan oluşmaktadır. 7. Sınıfta ise bunların yanında kısaca hadis usulü ve siyere de yer verilmiştir. 8. ve 9. sınıf kitapları akaid, hadis ve fıkıh; 12 sınıfta ise akaid, hadis ve usulü fıkıh konularına yer verilmiştir.

¹²¹ Kudus'ta kadılık yapmış, Tarablûsî, Ali b. Hasan Ebû'l-Hasan Alâuddin'in (ö. 844/1440) eseridir (Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 286).

1-7. sınıflarda amelî konulardan namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerine yer verilirken, 8. ve 9. sınıflarda muamelat hükümleri ve siyere, 10. sınıfta miras hükümlerine, 11. sınıfta aile hukukuna (nikâh ve boşanma) 12. sınıfta ise kısaca fıkıh usûlüne yer verilmiştir.¹²² 10. ve 11. sınıflarda tefsir dersi de bulunmaktadır.¹²³

8. ve 9. sınıftaki muamelat konularının başlıkları İslam hukukunda alışveriş, alışverişle ilgili fikhî terimler, alışverişin şartları ve çeşitleri, muhayyerlik, batıl alışveriş, kefalet, havale, vekâlet, mudârebe, hibe ve vedîa'dan oluşmaktadır. Söz konusu kitaplarda konular ele alınırken kaynakları da dipnotlarda gösterilmiştir.

2. YÜKSEK ÖĞRETİMDE FIKIH ÖĞRETİMİ

a. Şer'iyât Fakülteleri

Afganistan'da günümüzde 30 devlet ve 140 civarında özel üniversite ve yüksekokul mevcuttur. Devlet üniversitelerinin çoğunda ve 11 özel üniversitede şer'iyât fakültesi bulunmaktadır.¹²⁴

Afganistan'da ilk şer'iyât fakültesi 1951 yılında Afganistan'ın ilk üniversitesi olan Kabil Üniversitesi'nde kurulmuştur.¹²⁵ Şer'iyât Fakülteleri *Talimat-ı İslami, Fıkh u Kanun* olmak üzere genelde iki bölümden oluşmaktadır. Ancak bazılarında üçüncü bölüm olarak *Sekâfât-ı İslami* (Din Kültürü ve Ahak Bilgisi) de ilave edilmiştir.¹²⁶

Şer'iyât fakültelerinin *Talimat-ı İslami* bölümünde ağırlıklı olarak klasik kitaplar okutulurken; *Fıkh u Kanun* bölümünde ise klasik eserlere ilaveten beşeri ve modern hukuka ağırlık verilmektedir. Dolayısıyla *Talimat-ı İslami* bölümünde daha ziyade üniversite hocaları, din görevlileri vs. yetiştirilmekte iken; *Fıkh u Kanun* bölümünde kadılar, savcılar ve diğer adli personel yetiştirilmektedir.

1951'de Kabil Üniversitesi'nde kurulan ilk şer'iyât fakültesinin müfredatında, Arap dili ve Edebiyatı, nahiv, belâgat, İngilizce, mantık, tarih-i teşri, hitabet, hadis, tefsir ve tefsîr usûlünün yanı sıra İslam hukuku, beşeri hukuk, küllî kaideler, hukuka giriş, hak ve sorumluluk ve fıkıh usûlü derslerine yer verilmiştir.¹²⁷

1954 yılında yeniden düzenlenen söz konusu İlahiyat fakültesinin ders müfredatında fıkıh derslerine daha geniş biçimde yer verilmiştir. Yeni müfredat şu şekil-

¹²² Bk. "Talim ve Terbiye-i İslami Sınıfı Heştum ve Nuhum", (8. ve 9. sınıf din eğitimi ders kitapları). Afganistan Eğitim Bakanlığı Yayınevi 2011.

¹²³ Ortaokul ve liselerde din eğitimi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Kamaluddin, Sahaila, Afganistan'da Ortaokul ve Liselerde Din Eğitimi ve Öğretimi (Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005.

¹²⁴ Afganistan Yüksek Öğretim Bakanlığı, http://www.mohe.gov.af/p_university/da (et. 21.01.2016).

¹²⁵ Bk. Kurul, *Meârifî Afganistan*, s. 71-72.

¹²⁶ Afganistan Yüksek Öğretim Bakanlığı, <http://www.mohe.gov.af/university/da> (et. 21.01.2016).

¹²⁷ Kurul, *Meârifî Afganistan*, s. 550-551.

dedir:¹²⁸

Birinci sınıf: Fıkıh (Ahval-ı Şahsiye), Fıkıh Usûlü (Husâmî), Hadis (Tirmizi 1. Cilt), Tefsir (Tefsîrü'l-Celâleyn), Nahiv (el-Kafiye fî ilmi'n-Nahv), Mantık (Kutbî'nin Tasavvurat Bölümü), Meâni (Telhîsu'l-miftâh), Edep (Makâmât-ü Harîrî), Temel Haklar ve İngilizce.

İkinci sınıf: Fıkıh (Muamelat-i Medenî ve Ticareti), Feraiz (Şerifiye), Arapça, Hadis (Tirmizi 2. cilt), Nahiv (Şerhu Cami'nin bir Bölümü), Mantık (Kutbî'nin Tasdikât Bölümü), Meâni (Muhtasaru'l-meâni), Edep (Makâmât-ü Harîrî), Hak ve Sorumluluk ve Tefsir (Tefsîru Celâleyn).

Üçüncü sınıf: Fıkıh (Muhakemât-i şer'î), Hadis (Sahihu'l-Buhârî 1. Cilt), Sarf, Nahiv (Şerhu Molla Cami), Tarihu Teşrî', Meâni (Muhtasaru'l-meâni), Edeb (Kaside-i Burde), Arapça, Hukuk-ı Aynî, Tefsîr (Tefsîru Celâleyn), İngilizce ve Yargılama Uygulaması.

Dördüncü sınıf: Fıkıh (İslam Ceza Hukuku), Hadis (Sahihu'l-Buhârî 2. Cilt), Tefsir (Tefsîru Celâleyn), Nahiv (Elfiyetü İbn Malik), Tarihu Teşrî', Arapça, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Ceza Hukuku, İngilizce ve Yargılama Uygulaması.

Günümüz Şer'iyât fakültelerinin ders müfredatı da bu tablodakine benzemektedir. Örneğin günümüzde şer'iyât fakültelerinin talimât-ı İslâmî bölümünde hadisten *Tirmizi*, *Ebû Davud*, *Müslim* ve *Buhari*, fıkıh usûlünden *Nuru'l-envâr* ve *Husâmî*, tefsirden *Celaleyn* ve *Medarik*, akaitten *Şerhu Akideti't-Tahâvî*, nahivden *Şerhu İbni'l-'Akîl* ve tarihten *Tarihu Teşrî'l-İslamî*, ayrıca mantık, belagatla ilgili klasikler okunmaktadır. Klasik fıkıh kitaplarından *Mergînanî*'nin *el-Hidaye* adlı eseri dört bölüm halinde birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar her sınıfta okutulmaktadır.

Fıkıh Kanun bölümünde ise *el-Hidaye*, *Şerhu Akideti't-Tahâvî*, *Şerhu İbni'l-'Akîl* ve fıkıh usulüne dair klasik kitapların yanı sıra, Kur'an ilimleri, sîret, hadis, hukuka giriş, İngilizce, ekonomi, temel haklar, ahkâm hadisleri, ahkâm ayetlerinin tefsiri, İslami finans, uluslararası özel hukuk, karşılaştırmalı dinler, mülkiyet nazariyesi, mukayeseli İslam hukuku, uluslararası ceza hukuku, İslam'ın ekonomi sistemi, medeni kanununun fikhî tahlili, İslami fırkalar, temsili yargılama, fetva kuralları, ticaret ve şirketler hukuku, feraiz, genel İslam ceza hukuku, kriminoloji, ahkâm hadisleri, İslam'da siyaset, külli fikhî kaideler, iş ve sosyal güvenlik hukuku, fıkıhta medeni muhakeme usûlü, çağdaş fikhî meseleler, idare hukuku, davet usûlü ve hitabet sanatı, İslam ceza hukukunda muhakeme usûlü, adli tıp ve yargılama pratiği gibi dersler görülmektedir.

¹²⁸ Kurul, *Meârifî Afganistan*, s. 551.

b. Diğer Fakültelerde Fıkıh Öğretimi

Afganistan yargı sisteminin temelini İslam Hukuku oluşturduğu için Hukuk fakültelerinde beşeri hukukun yanı sıra İslam hukuku dersi de okutulmaktadır.¹²⁹ Yargı kurumunda görev yapacak olan hâkim, savcı vb. görevlilerin hem beşeri hukuk hem de İslam hukukunu bilmesi şarttır. Bunun dışında Yükseköğretimde diğer fakültelerde Sekâfet-i İslami (Din Kültür ve Ahlak Bilgisi) adıyla din dersi verilmektedir. Bu derste ağırlıklı olarak inanç esasları ve ana hatlarıyla din kültürü ile ilgili bilgi verilmektedir.

SONUÇ

Yedinci asırda İslam dininin girmeye başladığı Afganistan topraklarına, ilk dönemlerde genel olarak dini ilimleri ve özel olarak fıkıh ilmini öğretmeleri için birçok âlim gönderilmiştir. Kısa süre sonra söz konusu bölgeden dünyaca meşhur olan âlimler yetişmeye başlamış ve günümüze kadar fıkıh öğretimi devam etmiştir. İmam Ebû Hanife'nin ata yurdu olan bu topraklardan gidip bizzat Ebû Hanife'den fıkıh dersleri alıp geri dönen talebelerinin, Hanefî mezhebini buradaki halka öğrettiği görülmektedir. Dolayısıyla Hanefîlik bu topraklarda en yaygın mezhep haline gelmiş ve günümüzde de bu durum devam etmektedir.

İslam'ın bu coğrafyalara girişinden sonra gerek Afganistan'ın kuruluşundan önce gerek kuruluşundan sonra olsun, yargı sisteminde İslam hukukunun hâkim olmasından dolayı fıkıh öğretimine insanlar daha fazla ilgi göstermiş ve halen ilgi göstermeye devam etmektedir. Yine günümüzde fıkıh öğretimi sadece resmi ve gayri resmi medreselerle sınırlı kalmayıp normal ilkokul, ortaokul, liselerin hepsininin ders müfredatında yer almıştır. Aynı şekilde yükseköğretimde şer'iyât fakültelerinin yanı sıra hukuk fakültelerinin ders müfredatında da fıkıh ilmine genişçe yer verilmiştir. Böylece fıkıh öğretimi bir yandan klasik metodla gayri resmi medreseler, cami ve mescitlerde tek kişilik ve halkalar halinde devam ederken, diğer yandan resmi medreseler ve fakültelerde de ihmal edilmemiştir. Günümüzde gayri resmi medreseler, cami-mecit ve genel olarak şer'iyât fakültelerinde Arapça klasik Hanefî fıkıh kitapları okutulurken, normal okullarda Afganistan'ın resmi dilleri olan Peştuca ve Farsça olarak hazırlanmış Hanefî fıkına dair ders kitapları okutulmaktadır.

Çoğunluğu Hanefî olan bölge halkı fıkıh derslerinde sadece Hanefî fıkıyla ilgili kitaplar okumaktadır. Dersler esnasında diğer fıkıh mezheplerinin görüşlerine ise değinilmemektedir. Sünnilere göre azınlıkta olan Caferiler de cami ve mescitlerinde kendi klasiklerini okumaya devam edegelmişlerdir; ancak önceleri Caferî mez-

¹²⁹ Yüksek Öğretim din eğitimi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Siddiqi, JAWAD, *Afganistan'da Yüksek Öğretimde Din Eğitimi* (Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İsparta 2006.

hebi resmi olarak Afganistan'da tanınmadığı için Caferi fıkıhı ders müfredatında yer bulamamıştır. Afganistan'ın 2004 tarihli yeni anayasasında Caferi mezhebinin de Afganistan'ın resmi bir mezhebi olarak tanınmasıyla birlikte hem Caferi mezhebine göre *Kânûn-i Ahvâl-i Şahsiyye-i Ehl-i Teşeyyu'* adlı bir kanun çıkarılmış hem de Caferi fıkıhı ders müfredatına dâhil edilmiştir.

Kaynakça

- » “Taliim ve Terbiye-i İslami Sınıfı Heştum ve Nuhum”, (8. ve 9. sınıf din eğitimi ders kitapları). Afganistan Eğitim Bakanlığı Yayınevi 2011.
- » Acar, Abdurrahman, “Seçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandıkları”, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, (31.05-01.06 2007), İsparta.
- » Bağdâdî, İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed b. Emîn b. Mîr Selîm, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Darü'l-ihyai't-türası'l-Arabî, Beyrut ty.
- » Bağdâdî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdilganî, *et-Takyîd fî ma'rifeti rüvvatî's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, 1. bs. Darül-kütüb'il-ilmiyye, Beyrut 1408/1988.
- » Bağdâdî, el-Hatîb, Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed Ebû Bekir, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avâd Ma'rûf, 1. bs., Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2002.
- » Bouamrane, Chikh, İslam tarihinde eğitim-öğretim kurumları, çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 279-285.
- » Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 5. bs., Dârü'l-maârif, Mısır ty.
- » Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbî, *es-Sihâh*, 4. bs., Dârü'l-İlmi'l-melâin, Beyrut 1990.
- » Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, thk. İbrâhim Ebyârî, 1. bs. Dârü'l-kitabî'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.
- » Cüzcanî, Ebû Amr Minhacuddin Osman, *Tabakât-i Nasirî* (tashih, karşılaştırma, tahşiye ve ta'lik, Abdulhay Habibi), 2. bs., Poheni Matbaa, Kabil, 1964.
- » “Guzariş-i Faaliyet-hâ-yi Vizaret-hânehâ ve Müessisât Tayı Sal-ı 1369” De Afganistan Kalanay (Afganistan Yıllık Dergisi), sy: 56, 1990.
- » Ebû Zehre, Muhammed, *Ebû Hanife*, 2. bs. Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1369/1947.
- » Muderris, Abdullatif, Muhammed Mahrus, *Meşâihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferedû bihi mine'l-mesaili'l-fikhiyye*, ed-Dârü'l-Arabiyye, Bağdad 1979.
- » Encişmend, Muhammed İkrâm, *Mearif-i Asri-yi Afganistan (1903-2010)*, İntişarat-i Meyvend, Kabil-Afganistan 2011.
- » Ğavcı, Vehbi Süleyman, *Ebû Hanife en-Nu'man*, 6. bs. Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1420/1999.
- » Habîbî, Abdulhay, *Tarih-i Afganistan ba'd az İslâm*, İntişârât-ı Efsûn, İran 2002.
- » Halîlî, Ebû Ya'la, Halîl b. Abdillâh b. İbrahim, *el-İrşad fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed İdris Omer İdris, 1. bs., Mektebetu'r-rüşd, Riyad 1409/1989.
- » Hamevî, Ebû Abdillâh Ya'kut b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân*, 2. bs., Daru Sâdir, Beyrut 1995.
- » Ta'limat-ı ulûm-i İslami: <http://moe.gov.af/fa/page/2011> (et. 21.01.2016)
- » Adîl, Merdiye, Şest million kitab-ı cedîd berâ-yi medâris-i Afganistan, http://www.bbc.co.uk/persian/afghanistan/story/2008/06/080625_a-afghan-text-books.shtml (et. 21.01.2016).
- » Mohteva-yı yek tahkik: Ulûm-i dinî-yi Afganistan hudûd-i yek karn nisbet be kişverhâ-yı İslamî akab ast: <http://www.bokhdinews.af/special-report/13302> (et. 21.01.2016).
- » Pohentonha-yı hususî, http://www.mohe.gov.af/p_university/da (et. 21.01.2016).
- » Pohentonha-yı devletî, <http://www.mohe.gov.af/university/da> (et. 21.01.2016).
- » İbn Âdî, Ebû Ahmed Abdullâh, *el-Kâmil fî duafâ'r-ricâl*, thk. Yahya Muhtar Gazavî, 3. bs., Dârü'l-fikr, Beyrut 1409/1998.
- » İbn Âsâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hüseyn b. Hibetullah, *Târîhu Medinet-i Dimaşk ve zikr-i fadliha min halliha mine'l-emâsil*, thk. Amr b. Ğurame el-Amrevî, Dârü'l-fikr, Beyrut 1415/1995.
- » İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, 1. bs., Matbaatü Dairatü'l-meârifî'n-Nizamiyye, Hindistan 1326/1908.

- » _____, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîn Dan, nşr. Mecis-ü dâireti'l-meârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd-Hindistan 1392/1972.
- » _____, *İnbâû'l-gumr bi-ebnâî'l-umr fi't-târih* thk. Muhammed Abdulmuîd Han, 2. bs., Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut-Lübnan 1406/1986.
- » _____, *Lisanu'l-mizân*, 3. bs., thk. Dâiretü'l-marifî'n-Nizamiye Hindistan, Beyrut 1406/1986
- » _____, *Nezhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* thk. Abdulaziz Muhammed bi Salih es-Sedîrî, 1. bs., Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1409/1989.
- » İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebnâî'z-zeman*, thk. İhsan Abbâs, 1. bs.. Dâru Sadır, Beyrut 1994.
- » İbn Hişam, Abdulmelik b. Hişam b. Eyyub el-Humeyri, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdurreuf Sa'd, 1. bs., Daru'l-Cil, Beyrut 1411/1991.
- » İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebü Abdullah Şemsüddîn Muhammed, *İlamü'l-Muvakiîn an Rabbi'l-âlemîn*, 1. bs., Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1411/1991.
- » İbn Kutluboğa, Ebü'l-Feda Zeynuddîn Kasım bes-Sudûnî, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1. bs. Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1413/1992.
- » _____, *es-Sukât mimmen lem yeka' fi-kütübi's-sitte*, (thk., Şadî b. Muhammed b. Salim Âlî Nu'man), 1. bs., Merkezü'n-Nu'man, San'a 1432/2011.
- » İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, 3. bs., Dâru Sâdir, Beyrut 1414/1993.
- » İbn Müflih, Muhammed, *Usûlü'l-fikh*, (thk. Fehd b. Muhammed es-Sedehan), 1. bs., Mektebetü'l-Abîkân, byy. 1420/1999.
- » İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbâs, 1. bs., Dâru Sâdir, Beyrut 1968.
- » İbnu'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed, *Gayetü'n-nihâye fî tabakâtü'l-kurrâ*, 1. bs., Mektebetü İbn Teymiyye, yy., 1351/1932.
- » İbnu'l-Esir, Ebü'l-Hasan Ali, *el-Lübâb fi tehzîb'il-ensâb*, Dâru Sâdir, Beyrut 1400/1980.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *ed-Duâfâ ve'l-metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kadî, 1. bs., Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1406/1986.
- » _____, *el-Müntezam fî tarihi'l-ümemi ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata), 1. bs. XIX, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1412/1992.
- » İmâdî, Muhammed Hasan, *Horâsân fî asri'l-Gaznevî*, Müessesetü Hammâde li'l-hademât ve'd-dirasâti'l-camiyye ve darü'l-Kindî li'n-neşr-i ve't-tevzî', yy. ty.
- » İman bt. Suûd b. Hayşân el-Kureşî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Belh hilale'l-fetra 205-617/820-1220*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Camiatü Ümmi'l-kurâ, Mekke 1434/ 2013.
- » İstahrî, Muhammed İbrahim, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Dar-u Sadır, Beyrut, 2004.
- » Kallek, Cengiz, "el-Hidaye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XVII, 471-473, İstanbul 1998.
- » Kamaluddin, Sahaila, Afganistan'da Ortaokul ve Liselerde Din Eğitimi ve Öğretimi, basılmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005.
- » Kâmgâr, Cemilurrahman, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, Mayvand Yayinevi, Kabil 1429/2008.
- » Kâtip Çelebî, Mustafa, *Keşfü'z-zunûn an esami'l-kütüb ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat 1941.
- » Kayapınar, Hüseyin, "Münyetü'l-musallî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXII, 32-33, İstanbul 2006.
- » Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetu'l-Musenna, Dâru İhyâî't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.
- » Kettânî, Muhammed Abdulhay, *Nizamü'l-hukûmeti'n-Nebeviyye el-müsemmâ et-terâtibu'l-idâriyye*, thk. Abdullah el-Halidî, 2. bs., Daru'l-Erkam, Beyrut-Lübnan ty.
- » Kureşî, Muhyiddîn Ebü Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Mudfiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Mir Muhammed Kitaphane, Keraçî ty.
- » Kurul, *Meârif-i Afganistan der Pencâh Sâli Ahîr*, Şube-i Tabaa'ti-yi Müdîriyet-i Umûmî-yi Neşerât-i Pühentün-i Kabul, Kabil 1968.
- » Laiha-yı Erzyabî Esnâd-ı Ta'lîmî ve Tesbit-i Seviye-i Ulemâ-yı Dinî, Mecmu'â Levah ve Tarzu'l-Amel-hâ-yı Meârif, 2012.
- » Laiha-yı T'asis-i Müessisât-i Ta'lîmat-i İslamî, 2013.
- » Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdulhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye*, Dârü'l-ma'rife, Beyrut-Lübnan ty.

- » Mahmud, Şah Mahmud, "Medâris ve Merâkiz-i Amozîşi-yi Devre-i Gûriyân", (Derleyen, Faryabi Poya), İrfan 6. Sayının Eki, 1986.
- » Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Ehsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim*, Daru Sâdir, Beyrut 1411/1991.
- » Mizî, Yusuf b. ez-Zekî, *Tehzîbu'l-kemâl*, thk. Başşar Âvvâd Ma'ruf, 1. bs., Müessisetü'r-rişale, Beyrut 1400/19800.
- » Nevevî, Ebû Zekeriya, *Tehzîbu'l-esmâi ve'l-lügat*, İdâretü't-tibâatü'l-Münîre ty.
- » Özel, Ahmet, *Hanefî fıkıh âlimleri*, 1. bs. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990.
- » Özen, Şükrü "Sadruşşeria", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXV, 427-431, İstanbul 2008.
- » Razî, Ebû Muhammed Abdurrahman, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, 1. bs. Matbaatü Meclisi Dairetü'l-maârif el-Osmaniyye, Haydarabad 1271/1952.
- » Riyâzîzâde, Abdullatif b. Muhammed, *Esmâu'l-kütüb el-mutemmim li Keşfi'z-zunun*, thk. Muhammed et-Tunci, 3. bs. Darü'l-fikr, Dimaşk 1403/1983.
- » Sa'îdî, Alican, "Ber-resi-yi vaz'iyet-i ictimâ'i-yi Gaznî-yi asr-ı Gaznevîyân", Gaznî bister-i temeddün-i şark-ı İslâmî, Mecmû'a mekâlât, İntişarat-ı İrfan, Tehran 1393 hş./2014.
- » "Müessisât-i Cedîd-i Asr-ı Nadrîşâhî", *Salname-i Mecelle-i Kabul*, S: 1. Yıl 1932.
- » Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, 2. bs. Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1405/1985.
- » Sedîki, Celaluddin, "Merakiz-i Amozîş ve Perveriş-i ahd-i Timuriyan", (Derleyen, Faryabi Poya), İrfan 6. Sayının Eki, 1986.
- » Sehîm Kârîzâde, Abdullatif, "Tarihçe-i Evvelîn Daru'l-huffaz Der Kişver-i Aiz", *İrfan*, sy: 1, yıl: 2012.
- » Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemânî vd., 1. bs. Haydarâbâd 1382/1962.
- » _____, *et-Tecbîr fî Mu'cemî'l-Kebîr*, thk. Münîre Nâci Salim, Riâsetu Divânî'l-Evkâf, Bağdat 1395/1975.
- » _____, *el-Müntehab min mu'cem-i şuyûh's-Semânî*, thk. Muvañfak b. Abdillâh b. Abdilkadir, 1. bs. Darü alemi'l-kütüb, Riyad 1417/1996.
- » Siddîqî, JAWAD, *Afganistan'da Yüksek Öğretiminde Din Eğitimi*, Basılmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İsparta 2006.
- » Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed, *Tabakatü's-sufiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, 1. bs. Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998.
- » Sümeyye, *et-Ta'lim fî ş-Şam fî'l-asr-ı'l-Emevî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ümmü'l-kurâ, Suudi Arabistan 2007.
- » Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadî İbrahim, 1. bs., Darü İhyâi'l-kütübî'l-Arabî, Mısır 1387/1967.
- » *Târih-i Sîstân*, thk. Melîküş-şuarâ Bahar, nşr. Kelâle Hâver, Tahrân 1314 hş./1935 m.
- » Temîmî, Takiyyuddin b. Abdulkâdir, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfetâh Muhammed el-Hulv, Dârü'l-kütüb, Kahire, 1390/1970.
- » Tûnekî, Mahmud Hasan, *Mu'cemu'l-musannifîn*, Matbaa Weznkoğaraf Tabbare Beyrut 344/1926.
- » Vaiz-i Belhî, Ebû Bekr Abdullah b. Ömer, *Fzdâilu Belh*, Far. Çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî, Tashih ve haşîye, Abduhay Habîbî, 1. bs. Cengelek, Tahrân İrân 1388 hş./2009 m.
- » Varol, M. Bahaüddin, "Hulefâ-i Raşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD), 479-504, S: 9, yıl 2000.
- » Wensinck, A.J., Mescid, İslam Ansiklopedisi, MEB Yay. VIII, İstanbul 1973.
- » Zehebî, Muhammed, *Marîfetü'l-kurrâi'l-kibâr a'la't-tabakat-ı ve'l-a'sâr* thk. Beşşar, Avâd, Şuayb el-Arnâvut, Salih Mehdî Abbas, 1. bs., Müessisetü'r-rişale, Beyrut 1404/1932.
- » _____, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lam*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmerî, 2. bs., Dârü'l-kitabî'l-Arabî, Beyrut 1413/1993.
- » _____, *Tezkiretü'l-huffâz (Zeyl ile birlikte)*, 1. bs., Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998.
- » _____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Daru'l-hadis, Kahire 1427/2006.
- » Zemahşerî, Carullah Mahmud' *Esâsu'l-Belâga*, (thk. Muhammed Basil Üyünu's-sûd), 1. bs. H-I, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998.

» Zirikî, Hayrettin, *e-A'lâm*, 15. bs. I-VIII, Dâru'l-ilm li'l-melâin, byy. 2002.